

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΑΔΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Τ Ο Μ Ο Σ
ΕΝΔΕΚΑΤΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2005

Γένος και φύλο: πρώιμες μαρτυρίες*

ΧΛΟΗ ΜΠΑΛΛΑ

Οι σημερινοί χρήστες της ελληνικής γλώσσας (όπως και πολλών άλλων γλωσσών) συχνά και ίσως όλο και περισσότερο καταβάλλουν προσπάθεια να εκφράσουν τον σεβασμό τους για την ισότητα των φύλων χρησιμοποιώντας τον κατάλληλο, ή, όπως λέγεται, πολιτικώς ευπρεπή, τρόπο ομιλίας. Η τάση αυτή υποδηλώνει την αντίληψη ότι η αλλαγή του τρόπου με τον οποίο μιλάμε ή μαθαίνουμε να μιλάμε για τα πράγματα μπορεί να επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τα πράγματα. Σε αυτές τις περιπτώσεις η λειτουργία της γλώσσας είναι κατ' εξοχήν ρυθμιστική: η υιοθέτηση της σύμβασης κατά την οποία, π.χ. στις ανακοινώσεις του Πανεπιστημίου μια διατύπωση όπως το «όσοι φοιτητές» δίνει τη θέση της στο, εξαιρετικά διαδεδομένο πια, «όσοι/ες φοιτητές/τήτριες» εκφράζει αλλά και ενισχύει την πεποίθηση ότι αυτό που περιγράφεται δεν είναι πρωτίστως ή αποκλειστικά τα άρρενα μέλη του φοιτητικού πληθυσμού. Η κατάσταση θα ήταν πιο απλή, τουλάχιστον για τους/ις συντάκτες/τριες τέτοιων ανακοινώσεων, αν το όνομα «φοιτητής» δεν είχε αρσενικό και θηλυκό γένος, όπως π.χ. συμβαίνει με το όνομα «άνθρωπος», ή αν οι ανακοινώσεις γράφονταν σε μια γλώσσα όπως η αγγλική, όπου το όνομα «students» περιγράφει τα μέλη τόσο του αρσενικού όσο και του θηλυκού πληθυσμού. Φυσικά το να σπεύσουμε να «διορθώσουμε» την ελληνική γλώσσα υιοθετώντας έναν μη έμφυλο τύπο ίσως να φαίνεται ακραίο — και θα θεωρούσαμε μάλλον αδιανόητη μια επέμβαση κατά την οποία θα επιχειρούσε κανείς να αποδώσει στα ονόματα το γένος που θα πίστευε ότι αντιστοιχεί στη σημασία τους¹.

* Το κείμενο παρουσιάστηκε στην ημερίδα «Οι απαρχές της έμφυλης κοινωνίας», που διοργανώθηκε από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, τον Οκτώβριο του 2000. Θα ήθελα να αναγνωρίσω το χρέος μου σε συναδέλφους και φίλους που με βοήθησαν στα διαφορετικά στάδια σύνταξής του. Η Άννα Μίσιου και η Κατερίνα Ιεροδιακόνου διάβασαν μια παλαιότερη γραπτή του μορφή, ενώ η Μελίτα Σταύρου και ο Michael Forster μου υπέδειξαν χρήσιμες σχετικές μελέτες. Τέλος, ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η συμβολή του Σπύρου Μοσχονά και της Ελένης Φουρναράκη.

1. Ο Jacobson (1998, 143) αναφέρει το παράδειγμα των πρώτων χρόνων της ρωσικής επανάστασης,

Η αρχαία ελληνική γραμματεία μας δίνει τουλάχιστον ένα τέτοιο παράδειγμα: στις *Νεφέλες* (659 κ.ε.) του ο Αριστοφάνης εμφανίζει τον Σωκράτη να προσφέρει στον Στρεψιάδη ένα μάθημα για τη σχέση γραμματικού και φυσικού γένους. Ασφαλώς ο Αριστοφάνης δεν είναι ιστορικός της φιλοσοφίας· άλλωστε το ίδιο το λογοτεχνικό είδος που υπηρετεί, η κωμωδία, προσφέρεται για ‘ακρότητες’ αυτού του είδους. Ωστόσο η τάση να αντιμετωπίζουμε τον Σωκράτη των *Νεφελών* ως λιγότερο ή περισσότερο αξιόπιστο φορέα σοφιστικών διδασκαλιών, μας οδηγεί στη σύνδεση αυτής της μαρτυρίας με το ενδιαφέρον ορισμένων Σοφιστών για τη σωστή χρήση της γλώσσας: για την *ὀρθότητα ὀνομάτων* ή *ὀρθοέπειαν*². Ακόμη πιο στενή φαίνεται να είναι η σχέση του κειμένου του Αριστοφάνη με το ενδιαφέρον του Πρωταγόρα για τα γένη των ονομάτων, και, πιο συγκεκριμένα, με τη μαρτυρία κατά την οποία ο περίφημος σοφιστής είχε εισηγηθεί την αλλαγή του γένους σε συγκεκριμένα ονόματα. Στη συνέχεια θα εξηγήσω γιατί, κατά τη γνώμη μου, η απόδοση ενός τέτοιου ενδιαφέροντος στον ίδιο τον Πρωταγόρα —ή σε οποιονδήποτε σοφιστή—, τουλάχιστον με βάση τις σωζόμενες μαρτυρίες, είναι παραπλανητική. Αλλά προτού περάσω στις σχετικές μαρτυρίες, θα ήθελα να σταθώ σε κάποιες βασικές παρατηρήσεις σχετικά με τον ρόλο του γένους στις φυσικές γλώσσες.

Γλωσσολόγοι όπως ο Greville Corbett θεωρούν δεδομένο το σημασιολογικό υπόβαθρο της κατανομής ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό γένος: «το γένος έχει πάντα σημασιολογικό πυρήνα: δεν υπάρχουν συστήματα γενών στα οποία τα γένη να είναι απλώς τυπικές κατηγορίες»³. Άλλοι εντοπίζουν το κλειδί της κατανομής στη μορφολογία και τη σύνταξη⁴. Και άλλοι θεωρούν ότι η ‘κατασκευή’ του γένους, ή μάλλον του ‘έμφυλου λόγου’, γίνεται με διαλογικά (discursive) μέσα⁵. Όποια όμως κατεύθυνση και αν ακολουθήσουμε, πρέπει να δεχτούμε ότι η ταύτιση ανάμεσα στο γραμματικό γένος και το φύλο δεν είναι δεδομένη για όλες τις γλώσσες ή για όλα τα στάδια εξέλιξής τους. Έτσι, διαπιστώνεται ότι στη γλώσσα των Χετταίων η διάκριση

όταν ορισμένοι υποστήριζαν σε σοβιετικά περιοδικά τη ριζική αναθεώρηση της παραδοσιακής γλώσσας και ιδιαίτερα την αποβολή παραπλανητικών εκφράσεων του τύπου «ανατολή ηλίου» ή «ηλιοβασίλεμα». «Ωστόσο», συμπληρώνει ο Jacobson, «χρησιμοποιούμε ακόμα αυτές τις πολεμαϊκές αναφορές χωρίς να απορρίπτουμε την κοπερνίκεια θεωρία, και μπορούμε εύκολα να μετατρέψουμε την καθημερινή μας ομιλία για την ανατολή και τη δύση του ηλίου σε εικόνα της περιστροφής της γης, για τον απλούστατο λόγο ότι κάθε σημείο είναι μετατρέψιμο σε σημείο που φαίνεται να είναι πληρέστερο και ακριβέστερο.»

2. Για την περίπτωση του Πρωταγόρα βλ. *Κρατύλος* 391c· *Φαίδρος* 267c6, *Πρωταγόρας* 338e-339a· Πλούταρχος, *Περικλής* 36.3· Αριστοτέλης, *Σοφιστικοί Έλεγχοι* 14 173b17. Ο τίτλος *Ορθοέπεια* παραδίδεται και στον κατάλογο των έργων του Δημόκριτου (DK A33). Για τον Πρόδικο βλ. DK A9 (*τὴν ἐπὶ τοῖς ὀνόμασιν ἀκριβολογίαν*)· DK A6 (*τὴν ἀλήθειαν περὶ ὀνομάτων ὀρθότητος*)· DK A18 (*τὸ διαφεῖν τὰ ὀνόματα*). Η πιο εκτενής μαρτυρία για τον Πρόδικο προέρχεται από τον *Πρωταγόρα* του Πλάτωνα, 337a1-c4· πρβλ. 340a7-341e7. Για συνοπτικό σχολιασμό του ζητήματος στον Πρωταγόρα, τον Πρόδικο και τον Δημόκριτο βλ. Baxter, 1992, 147-60. Πρβλ. Gagarin 2004.

3. Corbett 1991, 307· πρβλ. Lyons, 1968, 284.

4. Ράλλη 2003, με παραπομπές στη βιβλιογραφία.

5. Βλ. Maltz και Borke 1982, 197-8. Πρβλ. και τις εργασίες που συγκεντρώνονται στο Παυλίδου 2002.

ανάμεσα σε έμψυχα και άψυχα είναι εκείνη που καθορίζει τη γραμματική διάκριση προτού εμφανιστεί (στη συγκεκριμένη γλώσσα) η αυτονόητη, για την περίπτωση της ελληνικής, διάκριση ανάμεσα στο θηλυκό και το αρσενικό (η διάκριση υπάρχει ήδη στη γραμμική Β). Με άλλα λόγια, το φύλο δεν αποτελεί μοναδική ή ακόμη και προνομιακή σημασιολογική παράμετρο για τον καθορισμό του γένους. Το γραμματικό γένος μπορεί να καθορίζεται από άλλες ‘φυσικές’ ιδιότητες, όπως είναι το σχήμα, η υφή, το χρώμα ή το αν κάτι είναι ή δεν είναι φαγώσιμο. Αντιστρόφως, πολλές γλώσσες κατατάσσουν στο αρσενικό ή το θηλυκό γένος λέξεις που δηλώνουν άψυχα αντικείμενα. Στην περίπτωση των γαλλικών, τα άψυχα αντικείμενα περιλαμβάνονται κατά κανόνα στα θηλυκά: αντίθετα, μια από τις γλώσσες που μιλιούνται στη νοτιοδυτική Αιθιοπία⁶ κατηγοριοποιεί τα περισσότερα άψυχα αντικείμενα στο αρσενικό γένος, με την εξαίρεση όσων δίνονται στο υποκοριστικό: έτσι, οι λέξεις που δηλώνουν το σκουπάκι ή το κατσαρολάκι είναι θηλυκές, εκείνες όμως που δηλώνουν τη σκούπα ή την κατσαρόλα είναι αρσενικές⁷. Από την άλλη, σε γλώσσες όπως τα αγγλικά, η διάκριση ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό γένος είναι σχεδόν αμελητέα (ο καθορισμός του γένους προκύπτει μόνο από τη χρήση της αντωνυμίας). Στην περίπτωση των αγγλικών, η χρήση του θηλυκού —και όχι του αρσενικού— γένους για πράγματα που κατά κανόνα δηλώνονται με λέξεις του ‘ουδετέρου’ μπορεί να ισοδυναμεί με αναβάθμιση του συγκεκριμένου αντικειμένου (πβ. το κλασικό παράδειγμα της χρήσης του “she” για τα πλοία⁸): ο συναισθηματικός παράγοντας οδηγεί συχνά σε περαιτέρω αποκλίσεις: τα οικιακά ζώα αποκτούν γραμματικό γένος ανάλογα με το φύλο τους· αναφέρονται όμως και παραδείγματα κατά τα οποία η συναισθηματική φόρτιση οδηγεί ομιλητές στο να αλλάζουν το γένος των ονομάτων. Σε άλλες, πάλι, περιπτώσεις, η απόδοση του θηλυκού γένους συνδέεται με χαρακτηριστικά ‘επικινδυνότητας’ του αντικειμένου. Μεγαλύτερες είναι οι δυσκολίες σε γλώσσες που, όπως τα ελληνικά, δεν φαίνονται να ακολουθούν κάποιους συγκεκριμένους κανόνες στην κατανομή ανάμεσα στο θηλυκό και το αρσενικό γένος (με την εξαίρεση των έμψυχων αντικειμένων κατά τα οποία το γραμματικό γένος αντιστοιχεί στο φύλο· αν και στην περίπτωση των ζώων έχουμε πάλι παραδείγματα όπως «ο σκύλος» ή «η γάτα»). Το πρόβλημα όμως περιπλέκεται με τη χρήση ονομάτων αρσενικού ή θηλυκού γένους για τη δήλωση άψυχων αντικειμένων. Εδώ ίσως πρέπει να διακρίνουμε την κατηγορία των ονομάτων που δηλώνουν έννοιες οι οποίες *καταλήγουν* να είναι αφηρημένες, έχοντας, ωστόσο, ξεκινήσει από ένα στάδιο ‘προσωποποίησης’, ταύτισης δηλαδή με μια συγκεκριμένη θεότητα ή άλλο πρόσωπο της μυθολογίας. Μπορεί κανείς να πει ότι λέξεις όπως *αλήθεια*, *δίκη*, *πειθώ*, *ανάγκη* προέρχονται από τις ονομασίες αντίστοιχων μυθολογικών προσώπων. Ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται και σε λέξεις όπως ο Ουρανός, η Γη ή η Σελήνη. Έχει υποστηριχτεί η άποψη ότι ο ρόλος που

6. Πρβλ. Corbett 1991, 11.

7. Lyons 1968, 284.

8. Corbett 1991, 12.

αποδίδει στα αντίστοιχα πρόσωπα η μυθολογία καθορίζει και το γένος τους⁹. Αλλά η πορεία της αιτιακής σχέσης μπορεί να είναι και αντίστροφη: αν δεχτούμε ότι η μυθική σκέψη μάλλον αντανακλά παρά κατευθύνει τον έναρθο λόγο οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι οι ρόλοι τους οποίους αποδίδει ο μύθος στις συγκεκριμένες υποστάσεις προκαθορίζονται από τα γένη των ονομάτων που δηλώνουν τις υποστάσεις αυτές στη συγκεκριμένη γλώσσα¹⁰.

Η άποψη ότι το γραμματικό γένος δεν είναι παρά μια τυπική κατηγορία που δεν καθορίζεται από σημασιολογικά κριτήρια θα έβρισκε ίσως σύμφωνο τον Σέξτο Εμπειρικό. Στο έργο του *Προς γραμματικούς* (146-153), ο Σέξτος χρησιμοποιεί τη διάκριση ανάμεσα στα αρσενικά, τα θηλυκά και τα ουδέτερα για να στηρίξει τη θέση του ότι η σχέση των ονομάτων με τα πράγματα δεν καθορίζεται από τη 'φύση', αλλά είναι προϊόν ανθρώπινης σύμβασης (*οὐ φύσει ἀλλὰ κατὰ θεματισμόν*). Διαφορετικά, λέει ο Σέξτος, ό,τι είναι από τη φύση αρσενικό θα έπρεπε να δηλώνεται με λέξεις αρσενικού γένους, ό,τι είναι από τη φύση θηλυκό με λέξεις θηλυκού γένους, και ό,τι από τη φύση δεν είναι ούτε αρσενικό ούτε θηλυκό θα έπρεπε να δηλώνεται με λέξεις ουδέτερου γένους. Επιπλέον, ο Σέξτος επισημαίνει λέξεις οι οποίες κατηγοριοποιούνται σε διαφορετικά γένη μέσα στην ίδια γλώσσα, ανάλογα με τον πληθυσμό που τις χρησιμοποιεί: *οἷον Ἀθηναῖοι μὲν τὴν στάμνον λέγουσι θηλυκῶς, Πελοποννήσιοι δὲ τὸν στάμνον ἀρσενικῶς, καὶ οἱ μὲν τὴν θόλον οἱ δὲ τὸν θόλον, καὶ οἱ μὲν τὴν βῶλον οἱ δὲ τὸν βῶλον*. Αποκλίσεις, σύμφωνα με τον Σέξτο, παρατηρούνται και στο εσωτερικό του ίδιου πληθυσμού. Οι ίδιοι ομιλητές μπορεί να μιλοῦν ἄλλοτε για τον λιμόν ἄλλοτε για την λιμόν. Αν όμως τελικά το γραμματικό γένος δεν αντιστοιχεί στο φυσικό, τότε αυτοί που θεραπεύουν τη γραμματική τέχνη δεν μπορούν να διορθώσουν κάποιον που θα ἔλεγε, σύμφωνα με το παράδειγμα του Σέξτου, «η αετός» αντί «ο αετός». Αν δηλαδή η κατανομή των γενών είναι προϊόν ανθρώπινης σύμβασης, τότε ο γραμματικός δεν έχει κανένα δικαίωμα να ρυθμίσει τη χρήση του γένους, παρά μόνο να παρατηρήσει τον τρόπο με τον οποίο τα γραμματικά γένη χρησιμοποιούνται από τα μέλη μιας κοινότητας.

Το επιχείρημα του Σέξτου εκφέρεται στο πλαίσιο της προσπάθειάς του να αμφισβητήσει την τέχνη των γραμματικών και να δείξει ότι κριτήριο του τι λέγεται σωστά και τι όχι δεν είναι κάποια θεωρία (γραμματικός λόγος) αλλά *ἡ ἄτεχνος καὶ ἀφελὴς τῆς συνηθείας παρατήρησις*. Η γραμματική δεν πρέπει να νοείται ως τέχνη αλλά ως απλή εμπειρία, που καταγράφει αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να ρυθμίζει τους κανόνες της γλώσσας. Από αυτή την άποψη, η κριτική του Σέξτου δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκην την ύπαρξη πρώιμου ενδιαφέροντος για τη σύνδεση ανάμεσα στο γραμματικό γένος και το φύλο. Ας δούμε τώρα γιατί μια τέτοια σύνδεση ανάμεσα στο γραμματικό γένος και το φύλο απουσιάζει και από την περίπτωση του Πρωταγόρα.

Η σχετική μαρτυρία για τον Πρωταγόρα προέρχεται από τους *Σοφιστικούς*

9. Corbett 1991, 10.

10. Για παραδείγματα που στηρίζουν αυτή την άποψη βλ. Jakobson 1998, 147.

Ελέγχους του Αριστοτέλη. Σύμφωνα με αυτήν τη μαρτυρία —την οποία ο Αριστοτέλης αναφέρει εν παρόδω, στο πλαίσιο της δικής του συζήτησης για το πώς οι Σοφιστές αξιοποιούν τον σολοικισμό— ο Πρωταγόρας είχε υποστηρίξει ότι λέξεις όπως η «μῆνις» και η «πήληξ» εσφαλμένα κατατάσσονται στο θηλυκό γένος. Στο βιβλίο του για τη *Σοφιστική Κίνηση* ο G. B. Kerferd αναφέρει, χωρίς ωστόσο και να ασπάζεται, την άποψη ότι η ένσταση του Πρωταγόρα αφορά το νόημα αυτών των λέξεων, την πραγματική τους φύση, που, σύμφωνα τουλάχιστον με τη σκέψη του συγκεκριμένου Σοφιστή, ανήκει στο αρσενικό και όχι στο θηλυκό γένος. Η δυσκολία που προκύπτει από τον περιορισμένο αριθμό των παραδειγμάτων που αναφέρει ο Αριστοτέλης, αντιμετωπίζεται με την προσθήκη μίας ακόμη περίπτωσης: του τύπου «δυναμία» στη θέση του «δύναμις», που απαντά σε κάποια εκδοχή της νομοθεσίας των Θουρίων, της οποίας η αρχική μορφή, κατά την παράδοση, αποδίδεται στον Πρωταγόρα¹¹.

Ωστόσο η ποσοτική αύξηση των παραδειγμάτων των λέξεων οι οποίες, σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, κατατάσσονται εσφαλμένα στο θηλυκό ή το αρσενικό γένος δεν μας επιτρέπει να κρίνουμε αν η ουσία της προτεινόμενης ‘μεταρρύθμισης’ συνδέεται εκτός από το γραμματικό και με το φυσικό γένος. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο Πρωταγόρας ήταν ο πρώτος που διέκρινε τα ονόματα σε αρσενικά, θηλυκά, και σε σκευή, όπως πολύ χαρακτηριστικά ονομάζονται τα ουδέτερα ως την αλεξανδρινή εποχή¹². Αν δεχτούμε ως έγκυρο το παράδειγμα της «δυναμίας» μπορούμε, κάπως αναχρονιστικά, να κάνουμε λόγο για μια απλοποίηση της γραμματικής μορφής, η οποία θα καθιστούσε ευκολότερη την αναγνώριση του γένους (εν προκειμένω του θηλυκού). Αλλά στην περίπτωση των «μῆνις» και «πήληξ» το πρόβλημα είναι διαφορετικό. Κατ’ αρχάς έχουμε να κάνουμε με σπανιότερες λέξεις, που προέρχονται από το λεξιλόγιο της επικής ποίησης. Για λόγους που μας διαφεύγουν, ο Πρωταγόρας στο σημείο αυτό φαίνεται να ζητάει από τους χρήστες της γλώσσας να συμμορφωθούν και να κλίνουν τις συγκεκριμένες λέξεις σύμφωνα με τους κανόνες του αρσενικού γένους, κατ’ αναλογία προς τα *θώραξ*, *πόρπαξ*, *στύραξ*¹³. Σε αυτήν την περίπτωση, το ενδιαφέρον του Πρωταγόρα για το γένος αυτών των λέξεων μοιάζει να εντάσσεται σωστότερα στο ευρύτερο ρεύμα ‘φιλολογικής’ κριτικής ή ερμηνείας των ‘μεγάλων κλασικών’ της εποχής — αν και εδώ πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι αυτού του είδους η κριτική δεν αποτελεί παρά μέρος της γραμματικής τέχνης στην αρχαιότητα. Στο ίδιο πνεύμα φαίνεται να ανήκει και η γνωστή, από την *Ποιητική* του Αριστοτέλη, αντίρρηση του Πρωταγόρα στον Όμηρο, όσον αφορά τους πρώτους στίχους της *Ιλιάδας*. Σύμφωνα με τον Πρωταγόρα στο σημείο αυτό ο Όμηρος δεν θα έπρεπε να προστάζει (*ἄειδε*), αλλά να εύχεται, όπως αρμόζει σε θνητό που απευθύνε-

11. Όπως αναφέρει ο Kerferd (1981, 68-9), το επιχείρημα χρησιμοποιείται από τον I. Lana και αφορά δύο διαφορετικά χειρόγραφα του Προοιμίου στους *Νόμους* του Χαράνδα. Στην ίδια ερμηνευτική κατεύθυνση κινείται και ο G. Murray (1946).

12. Βλ., π.χ., *Ρητορική* Γ5 1047b6.

13. Πρβλ. Gomperz 1922, 356, που παρατίθεται από τον Σκουτερόπουλο 1991, 92.

ται σε θεά¹⁴. Η παρατήρηση του Πρωταγόρα για την προστακτική «*ἄειδε*» σε συνδυασμό με τη διαφωνία του για το γένος του ουσιαστικού «*μηῆνις*» θα ισοδυναμούσε με ένα αρκετά ισχυρό πλήγμα στον Όμηρο, καθώς ο σοφιστής θα εντόπιζε δύο λάθη στον πρώτο κίολας στίχο της *Ιλιάδας*¹⁵. Αυτού του είδους ο ανταγωνισμός ανάμεσα στον 'σοφιστή' και τον 'ποιητή' γίνεται κατανοητός στο πλαίσιο μιας κοινής διάθεσης στον κύκλο των σοφιστών ή φιλοσόφων της εποχής¹⁶ να αναμετρηθούν με τα σπουδαιότερα πνεύματα της ελληνικής παράδοσης, διεκδικώντας ένα καινούριο, πιο 'κοσμικό' είδος γνώσης για τη δική τους διδασκαλία.

Η διάκριση ανάμεσα σε ευχή και προσταγή πιθανότατα να αποτελούσε μέρος του ευρύτερου ενδιαφέροντος που χαρακτηρίζει όχι μόνο τον Πρωταγόρα αλλά και άλλους σοφιστές και ρήτορες της εποχής για τη σωστή χρήση της γλώσσας. Ο Ησύχιος αναφέρει ότι ο Πρωταγόρας χώριζε τις προτάσεις σε τέσσερις τύπους: ερώτηση, απόκριση, προσταγή και παράκληση¹⁷, ενώ, τουλάχιστον σύμφωνα με ορισμένες ερμηνείες, ο Διογένης Λαέρτιος του αποδίδει τη διάκριση των χρόνων του ρήματος¹⁸. Η σύγχρονη αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία περιγράφει αυτού του είδους την ενασχόληση ως πρώιμο ενδιαφέρον για τις γλωσσικές πράξεις (speech-acts)¹⁹. Στο σημείο αυτό ασφαλώς μπορεί κανείς να διατυπώσει επιφυλάξεις για το κατά πόσον ο Πρωταγόρας είχε υπόψη του τη διάκριση ανάμεσα στη γλώσσα όπως τη μιλούν οι χρήστες της και σε αυτό που από την αλεξανδρινή εποχή και μετά περιγράφεται ως γραμματική της. Πιστεύω, ωστόσο, ότι η απουσία του τεχνικού οπλοστασίου της γραμματικής δεν θα εμπόδιζε τον Πρωταγόρα να ενδιαφέρεται με έναν οιονεί εμπειρικό τρόπο για ό,τι εμείς, πράγματι από την αλεξανδρινή εποχή και μετά, περιγράφουμε ως χρόνους ρημάτων, εγκλίσεις και γραμματικά γένη. Από την άλλη, φαίνεται πως η απουσία διάκρισης ανάμεσα στη γραμματική και τη σημασιολογία επέτρεπε στον Πρωταγόρα να εντάσσει στο γενικό του ενδιαφέρον για την *ορθοέπειαν* όχι μόνο παρατηρήσεις για τους τύπους των λέξεων αλλά και για τη σημασία τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της προσέγγισης, στο οποίο μάλιστα εμπλέκεται εκτός

14. Αριστοτέλης, *Περί ποιητικής* 1456b15 = DK A29.

15. Πρβλ. Σκουτερόπουλος 1991, 93 με παραπομπή στα επιχειρήματα του Fehling 1976, 343 κ.ε.: «η παρέμβαση του Πρωταγόρα δεν εντάσσεται σε μια ευρύτερης κλίμακας μεταρρυθμιστική προσπάθεια του σοφιστή για την αποκατάσταση ενός πιο ορθολογικού χαρακτήρα στο λεξιλόγιο αλλά προέρχεται απλά και μόνο από μια σοφιστική επίδειξη».

16. Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ερμηνεία του ποιήματος του Σιμωνίδη από τον Πρωταγόρα και τον Σωκράτη (*Πρωταγόρας* 338e κ.ε.). Για το πρόβλημα της οριοθέτησης μεταξύ 'σοφών' και 'σοφιστών' βλ. Kerferd 1950· για τη σχέση των ποιητών με τους πρώιμους φιλοσόφους βλ., πιο πρόσφατα, Most 1999.

17. *Ονοματολόγος* 678 [Schmidt] = DK A3. Η ίδια πηγή αποδίδει στον Αλκιδάμαντα τη διάκριση του λόγου σε κατάφαση, άρνηση, ερώτηση, προσφώνηση. Η διάκριση ανάμεσα στο *βούλεσθαι* και το *ἐπιθυμῆναι* αποδίδεται στον Πρωταγόρα και από τον πλατωνικό Σωκράτη (*Πρωταγόρας* 340b).

18. Διογένης Λαέρτιος IX.52 = DK A1. Για τις εναλλακτικές ερμηνείες της φράσης και *πρώτος μέρη χρόνου δώρισε* βλ. Σκουτερόπουλος ad loc.

19. Βλ. π.χ. Bett 1989, 155.

από τον Πρωταγόρα και ο Πρόδικος, είναι η ερμηνεία του ποιήματος του Σιμωνίδη στον *Πρωταγόρα* του Πλάτωνα (338e κ.ε.). Και ασφαλώς δεν είμαστε υποχρεωμένοι να υιοθετήσουμε τη μαρτυρία του Διογένη Λαέρτιου (IX.50 κ.ε. = DK A1) ότι ο Πρωταγόρας αδιαφόρησε για τη *διάνοιαν* (το πραγματικό νόημα ή τα συμφραζόμενα), απομονώνοντας τη σημασία συγκεκριμένων λέξεων.

Ακόμη όμως και αν παρακάμψουμε το ερώτημα κατά πόσον ο Πρωταγόρας πίστευε σε κάποια βαθύτερη σχέση μεταξύ γραμματικού και φυσικού γένους, το ότι φαίνεται να διαφωνούσε με τον κανόνα (τουλάχιστον) της κλίσης ορισμένων ουσιαστικών είναι ενδεικτικό της πρόθεσής του να δεχτεί (αν όχι να εισηγηθεί) *κανόνες* που, όντας καθολικά αποδεκτοί, θα ρύθμιζαν τη χρήση των ονομάτων για τα μέλη της κοινότητας. Γιατί μιλώντας για το σωστό γένος λέξεων όπως *μήνις* και *πήληξ* ο Πρωταγόρας θα πρέπει να εννοούσε μία από τις εξής απόψεις: είτε (α) ότι *υπάρχει* ένας γραμματικός κανόνας ο οποίος *δεν τηρείται* από τους ανθρώπους —που εσφαλμένα, αλλά με συνέπεια, καταφεύγουν σε έναν διαφορετικό ‘κανόνα’— είτε (β) ότι υπάρχει μεν ένας *γραμματικός κανόνας*, κατά τον οποίο τα συγκεκριμένα ονόματα ‘κλίνονται’ στο θηλυκό γένος, είτε με βάση την αληθινή *φύση* των πραγμάτων —πρβλ. τη δημοκρίτεια *έτεήν*, αν και εδώ φυσικά το επιχείρημα προσκρούει στον σχετικισμό του Πρωταγόρα— είτε με βάση τις αξίες της κοινότητας, οι λέξεις που *κλίνονται* στο γένος X *είναι στην πραγματικότητα*—ή, στην πραγματικότητα όπως την αντιλαμβάνονται οι πολίτες μιας συγκεκριμένης εποχής— γένους Ψ.

Στην πρώτη περίπτωση, η αποδοχή του κανόνα μπορεί να υποδεικνύεται είτε από μορφολογικά κριτήρια (τα ονόματα που έχουν αυτές τις καταλήξεις κλίνονται στο συγκεκριμένο γένος—χωρίς φυσικά να είμαστε υποχρεωμένοι να δεχτούμε ότι ο Πρωταγόρας υιοθετούσε ρητά τη διάκριση ανάμεσα σε μορφολογία και σημασιολογία) είτε από πραγματολογικά κριτήρια (οι λέξεις *μήνις* και *πήληξ* εξαιτίας του *νοήματος* που τους αποδίδει η ανθρώπινη κοινότητα, δεν μπορούν να θεωρούνται θηλυκού γένους). Και στις δύο περιπτώσεις, ο Πρωταγόρας μοιάζει να δέχεται την ύπαρξη ενός γνώμονα που ρυθμίζει τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να μιλάμε για τα πράγματα: και, ακόμη, να αντιπαραθέτει αυτόν τον γνώμονα σε έναν άλλο, εσφαλμένα αλλά καθολικά αποδεκτό από τους ‘απαίδευτους’ ανθρώπους, κατά τον οποίο αντί του γένους Ψ χρησιμοποιείται—με σχετική τουλάχιστον συνέπεια— το γένος X. Το ότι ο ίδιος ο Πρωταγόρας αντιλαμβανόταν τη γλώσσα ως σύμβαση ενισχύεται και από τη μαρτυρία του *Κρατύλου*. Αν αφαιρέσουμε τα στοιχεία υπερβολής που προσδίδει στην παρουσίαση της σκέψης του σοφιστή η προκατάληψη του Πλάτωνα²⁰, και αν λάβουμε υπόψη μας ότι άλλο γνωρίζουμε για τον Πρωταγόρα μπορούμε να του αποδώσουμε την υπόθεση ότι αυτό που καθορίζει τους κανόνες και το νόημα των λέξεων είναι η

20. Το ότι οι φιλοσοφικές προτεραιότητες του Πλάτωνα καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό την παρουσίαση των σοφιστών στους διαλόγους του είναι κοινός τόπος στην πρόσφατη βιβλιογραφία για το θέμα. Η διαπίστωση αυτή έχει οδηγήσει σε ιδιαίτερα γόνιμο προβληματισμό για το περιεχόμενο της διδασκαλίας των σοφιστών (αλλά και σε αμφισβήτηση της τάσης να αντιμετωπίζονται οι σοφιστές σαν ομάδα με κοινούς στόχους και παρόμοιες απόψεις). Για το θέμα αυτό βλ. Wallace 1998 και, πιο αναλυτικά, Wallace 2005.

χρήση τους από την κοινότητα²¹. Το να δεχτούμε πως ο Πρωταγόρας είχε προβληματιστεί για τις αξίες της κοινότητας σχετικά με το φύλο και ότι η συζήτησή του για τα γένη είναι προϊόν ενός τέτοιου προβληματισμού μου φαίνεται ανυπόστατο.

Έτσι, για την περίπτωση του Πρωταγόρα οι σωζόμενες μαρτυρίες μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η συζήτησή του για τα γένη (ορισμένων) ονομάτων δεν εντάσσεται σε κάποια ριζοσπαστική αντίληψη για τη σύνδεση ανάμεσα στο γένος και το φύλο. Πιο πιθανή είναι η σχέση αυτών των παρατηρήσεων με το γενικότερο ενδιαφέρον του ίδιου του Πρωταγόρα και άλλων διανοουμένων της εποχής για τη σωστή χρήση της γλώσσας²².

Τα πράγματα είναι διαφορετικά στην περίπτωση του Αριστοφάνη, στον οποίο, όπως αναφέραμε, οφείλουμε την πρώτη ρητή σύνδεση ανάμεσα στο γραμματικό γένος και το φύλο. Η μεθοδολογική δυσκολία που αντιμετωπίζουμε στην περίπτωση του Πρωταγόρα, όσον αφορά τον αποσπασματικό και διαμεσολαβημένο χαρακτήρα των μαρτυριών μας, δίνει τη θέση της σε μια άλλη δυσκολία, που έχει να κάνει με τις προτεραιότητες του συγκεκριμένου λογοτεχνικού είδους, δηλαδή της κωμωδίας. Για τις περιπτώσεις στις οποίες οι ανεξάρτητες μαρτυρίες δεν επαρκούν, είναι αδύνατον να διακρίνουμε ανάμεσα στο αρχικό ερέθισμα του Αριστοφάνη —εν προκειμένω στην όποια γνώση ή αντίδρασή του στις πραγματικές συζητήσεις των σοφιστών γύρω από το θέμα— και σε αυτό που τελικά επιλέγει να προσφέρει στο κοινό του.

Είτε λόγω των αυξημένων συζητήσεων στα κείμενα της εποχής γενικά και στην κωμωδία ειδικότερα για τις ομοφυλοφιλικές σχέσεις²³, είτε εξαιτίας της αποτελεσματικότητας την οποία θα είχε αυτού του είδους η κριτική στο πλαίσιο του συγκεκριμένου λογοτεχνικού είδους, το στοιχείο που επικρατεί στη διάκριση αρσενικού και θηλυκού εδώ αφορά σχεδόν αποκλειστικά τα χαρακτηριστικά όχι του βιολογικού φύλου αλλά της σεξουαλικής ταυτότητας. Βρισκόμαστε στο σημείο στο οποίο ο Σωκράτης, που εμφανίζεται ως φορέας κάθε είδους νεωτερικής/σοφιστικής διδασκαλίας, ετοιμάζεται να μυήσει τον επίδοξο μαθητή του Στρεψιάδη στην τέχνη της άδικης επιχειρηματολογίας. Ο Σωκράτης αρνείται να προχωρήσει την ‘παράδοση’ του μαθήματος, προτού πειστεί ότι είναι σε θέση να διακρίνει «ποια από τα τετράποδα είναι ὀρθῶς²⁴ ἄρρενα» (στ. 659)²⁵. Ο απαιδευτος Στρεψιάδης αυτομάτως επιλέ-

21. Για την απόσταση ανάμεσα στον ιστορικό και τον πλατωνικό Πρωταγόρα ως προς το θέμα της γλώσσας βλ. Sedley 2003, 54.

22. Όσον αφορά τον Πρωταγόρα δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο χρήσης των παραδειγμάτων που μας απασχολούν για εντυπωσιασμό του ακροατηρίου του μέσω της προκλητικής αμφισβήτησης παραδοσιακών αξιών. Για αυτήν τη διάσταση της διδασκαλίας του Πρωταγόρα βλ. πιο πρόσφατα Gagarin 2004· Lee 2005, κεφ. 2.

23. Για το θέμα της ομοφυλοφιλίας κλασική παραμένει η μελέτη του Dover (1978)· για τις μαρτυρίες της κωμωδίας βλ. 135-53. Για επιφυλάξεις σχετικά με τη χρήση του όρου στην αρχαιότητα βλ. Halperin 1990.

24. Είναι εύκολο να θεωρήσουμε ότι στο σημείο αυτό ο Αριστοφάνης παραπέμπει στη σοφιστική διδασκαλία περί ορθότητας. Βλ. Dover 1968, ad 638. Η παρέμβαση μπορεί να θέλει να τονίσει την έκταση της

γει παραδείγματα ζώων κατά τα οποία το φυσικό γένος συμπίπτει με το γραμματικό —ξεκινάει από τα επιτυχημένα παραδείγματα «κρίως», «τράγος», «ταῦρος», στη συνέχεια προσθέτει το «κύων», που χρησιμοποιείται τόσο για το θηλυκό όσο και για το αρσενικό²⁶, αλλά κάνει το λάθος να προχωρήσει, ίσως κατ' αναλογία προς το «κύων», στο επίμαχο, όπως διαπιστώνουμε στη συνέχεια, «ἀλεκτρούων». Ο όρος χρησιμοποιείται εν γένει για το πουλερικό, είτε είναι αρσενικό είτε θηλυκό. Υπάρχει όμως ήδη την εποχή του Αριστοφάνη ο τύπος «ἀλέκτωρ», κι έτσι εδώ ο Σωκράτης, προφανώς χάριν ακριβείας ή 'ορθότητος', απαιτεί από τον συνομιλητή του να εισηγηθεί και τον θηλυκό τύπο «ἀλεκτρούαινα».

Μέχρι στιγμής το δίδαγμα είναι απλό και εκ πρώτης όψεως αξιολογικά ουδέτερο: υπάρχουν στη φύση αρσενικά και θηλυκά και αυτή η διάκριση ανάμεσα στα δύο φύλα είναι αρκετά σοβαρή για να περιγράφεται με όσο μεγαλύτερη πληρότητα επιτρέπεται από την ίδια τη γλώσσα. Η αυθόρμητη υπόσχεση του Στρεψιάδη εις ένδειξη της ευγνωμοσύνης του για την πολύτιμη αυτή πληροφορία να γεμίσει την *κάρδοπον* του Σωκράτη πλιγούρι επιτρέπει στον Αριστοφάνη να προχωρήσει —ομολογουμένως μέσα από έναν κάπως διεστραμμένο συλλογισμό— στον σχολιασμό του φυσικού, πλέον, γένους κάποιου προσώπου του οποίου η έλλειψη ανδρείας —και κατ' επέκταση η θηλυπρέπεια— θα πρέπει να ήταν γνωστές στους θεατές. Ο Σωκράτης, λοιπόν, τώρα κατηγορεί τον Στρεψιάδη ότι διαπράττει το ίδιο σφάλμα στην περίπτωση της *καρδόπου* και σε εκείνην του Κλεώνυμου. Η λέξη «*κάρδοπος*» (που σημαίνει τη σκάφη μέσα στην οποία τοποθετούσε κανείς τη ζύμη) έχει κατάληξη που συνήθως χρησιμοποιείται σε ονόματα αρσενικού γένους (κατ' αυτήν την έννοια το παράδειγμα είναι ίσως ανάλογο προς τα *μῆνις* και *πήληξ*): δεν έχουμε λόγο να πιστεύουμε ότι μια τόσο κοινή λέξη θα είχε απασχολήσει τους σοφιστές —αυτό που κατευθύνει τον Αριστοφάνη είναι η οικονομία του έργου του: ακριβώς όπως θα έπρεπε, ακολουθώντας τη συμβουλή του Σωκράτη, να αλλάξουμε το γραμματικό γένος αυτής της λέξης (χάριν απλοποίησης;) και να λέμε η «*καρδόπη*», έτσι και στην περίπτωση του ονόματος «*Κλεώνυμος*» θα έπρεπε να αλλάξουμε το γένος του ονόματος, έτσι ώστε, αυτήν τη φορά, το γραμματικό γένος να συμφωνεί με το φυσικό, το οποίο, στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι το αντρικό, αλλά το γυναικείο. Η ίδια

σοφιστικής ενασχόλησης με θέματα ανάξια λόγου και από αυτήν την άποψη πρέπει να θεωρούμε δεδομένο το στοιχείο της υπερβολής στον τρόπο με τον οποίο αντλεί ο Αριστοφάνης από τη διδασκαλία των Σοφιστών. Από την άλλη, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Αριστοφάνης έχει υπόψη του συγκεκριμένες διδασκαλίες — επομένως ότι είτε αποβλέπουν στην παρωδία τους είτε όχι, τα όσα λέγονται στο κείμενο έχουν κάποια αντιστοιχία προς την πνευματική πραγματικότητα της εποχής.

25. Αν στο σημείο αυτό επιλέγαμε να δεχτούμε τη σοβαρότητα του Αριστοφάνη ως μαρτυρίας για τη διδασκαλία των Σοφιστών, η συγγένεια του συγκεκριμένου χωρίου με τους *Σοφιστικούς Ελέγχους* του Αριστοτέλη θα ήταν προφανής. Ο φιλόσοφος αναφέρει την άποψη του Πρωταγόρα για τα *μῆνις* και *πήληξ*, για να αναφερθεί στον τρόπο με τον οποίο οι Σοφιστές αξιοποιούσαν τη σύγχυση στη χρήση του σωστού γραμματικού γένους προκειμένου να προαγάγουν τους στόχους του δικού τους (σοφιστικού) επιχειρήματος.

26. Όπως παρατηρεί ο Dover (1968, ad loc), η λέξη *κύων* χρησιμοποιείται και για το θηλυκό και για το αρσενικό.

‘μέθοδος’ ακολουθείται από τον Σωκράτη για να αποδείξει το πραγματικό γένος ή το φύλο (με την έννοια τώρα της πραγματικής σεξουαλικής ταυτότητας) ενός άλλου ‘άνανδρου’ ανθρώπου, του Αμυνία (στ. 686). Παραφράζοντας το κείμενο, σύμφωνα με τον Σωκράτη, ο σωστότερος τρόπος να αποδώσει κανείς τη φύση αυτού του λιποτάκτη²⁷, θα ήταν χρησιμοποιώντας το όνομά του στην κλητική: *Ἄμυνία*, όπως θα λέγαμε εμείς, κατά το «Μαρία».

Χωρίς καμία επίφαση φιλοσοφικής αυστηρότητας, ο Αριστοφάνης μας καλεί να αλλάξουμε τα γένη (ορισμένων) λέξεων, προκειμένου να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε μέσα από τη γλώσσα το φυσικό γένος του κάθε πράγματος. Το αρχικά περιεργό παράδειγμα της *καρδόπου* μπορεί να εκληφθεί ως, έστω σατιρική, εισαγωγή σε μια μέθοδο όπως αυτή που προϋποτίθεται από τη συζήτηση των *μῆνις* και *πήληξ*. Και στις τρεις αυτές περιπτώσεις η επιλογή του σωστού (γραμματικού) γένους υποδεικνύεται από έναν μορφολογικό κανόνα, της αναλογίας προς τις αντίστοιχες κλίσεις, ενώ παράλληλα δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε κάποιο σημασιολογικό κριτήριο που θα υποδείκνυε (ανεξάρτητα ή σε συνδυασμό με το μορφολογικό) την επιλογή του ενός από τα δύο γένη παρόλο που, σε αντίθεση με την *καρδόπον*, τα παραδείγματα *μῆνις* και *πήληξ* θα μπορούσαν να προϋποθέτουν και μια θεωρία κατά την οποία πράγματα όπως η οργή ή το τσεκούρι από τη φύση τους —ή, από την αξία που τους προσδίδει η κοινότητα— δεν μπορούν να εκληφθούν ως γένους θηλυκού. Το αν ο Αριστοφάνης έχει υπόψη του μια τόσο τολμηρή θεωρία ασφαλώς παραμένει άγνωστο, ελλείπει όμως στοιχεία που θα συνηγορούσαν υπέρ μιας τέτοιας ερμηνείας νομίζω ότι πρέπει να υιοθετήσουμε το συμπέρασμα ότι η σύνδεση ανάμεσα στο φυσικό και το γραμματικό γένος δεν είναι παρά προέκταση της σοφιστικής σκέψης από τον ίδιο τον Αριστοφάνη. Εδώ, ασφαλώς, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα εύρημα του μεγάλου κωμικού που αναμφισβήτητα θα κέρδιζε το κοινό του. Από αυτήν την άποψη, μπορούμε τουλάχιστον να δεχτούμε ότι οι αξίες που εκφράζονται στη συζήτηση του Αριστοφάνη για τα γένη θα ήταν αντιπροσωπευτικές των πεποιθήσεων της αθηναϊκής κοινωνίας.

Αφήνοντας, λοιπόν, κατά μέρος το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στη σοφιστική ή φιλοσοφική σκέψη και στο συγκεκριμένο χωρίο του Αριστοφάνη μπορούμε να προχωρήσουμε σε κάποιες διαπιστώσεις γύρω από την αξιολογική διάσταση της συζήτησης Σωκράτη και Στρεψιάδη.

Στην πρώτη κιόλας πρόταση, «τῶν τετραπόδων ἅπτ' ἔστιν ὀρθῶς ἄρρενα», διαπιστώνουμε ότι αυτό που τελικά ρωτάει ο Σωκράτης τον Στρεψιάδη, δεν είναι μια ερώτηση που αφορά τη διάκριση ανάμεσα σε θηλυκά και αρσενικά ονόματα αλλά μια διαφορετική ερώτηση που αφορά τη σωστή, ακριβή απόδοση του *αρσενικού* γένους στα μέλη του σωστά νοούμενου, όπως θα φανεί στη συνέχεια, *αρσενικού* πληθυσμού. Ακόμη και το πιο αθώο παράδειγμα της διάκρισης των πουλερικών κρύβει την

27. Βλ. Dover, 1968, σχόλιο στον στίχο 686.

αγωνία της παρεξήγησης του *αρσενικού*, μια που το πρόβλημα προκύπτει από τη χρήση μιας λέξης θηλυκού γένους (*ἀλεκτρονά*) για την περιγραφή τόσο του θηλυκού όσο και του αρσενικού μέλους της ομάδας. Το παράδειγμα των ‘πουλερικών’ είναι κατά βάθος ιδιαίτερα διδακτικό, γιατί μας δείχνει μια αναντιστοιχία ανάμεσα σε κάτι που η γλώσσα θεωρεί γενικότερο (το οποίο εν προκειμένω συμπίπτει με το αριθμητικά επικρατέστερο: η κότα) και σε κάτι που η κοινωνία θεωρεί πιο βασικό (το αρσενικό, εν προκειμένω τον κόκορα). Σε όλα τα παραδείγματα που ακολουθούν, το αρσενικό προβάλλεται ως το ποιοτικά κυρίαρχο, ως αυτό που κινδυνεύει να παρεξηγηθεί. Έτσι ο Αριστοφάνης μας καλεί να πραγματοποιήσουμε έναν ‘καθαρισμό’, ή, για να χρησιμοποιήσουμε μια πιο σύγχρονη αναλογία, αν και κατ’ αντίστροφο τρόπο, έναν ‘ευπρεπισμό’ της γλώσσας, έτσι ώστε το αρσενικό να μην παρεξηγείται σαν να ήταν θηλυκό.

Η αγωνία του Σωκράτη πράγματι μπορεί να παρομοιαστεί με την αγωνία του/της σημερινού/ης οπαδού της ‘πολιτικής ευπρέπειας’ όταν, προκειμένου να αποφύγει την κατηγορία ότι αναφέρεται κυρίως στα αρσενικά μέλη του πληθυσμού, προσθέτει το θηλυκό γένος πλάι στο αρσενικό ή χρησιμοποιεί αντισταθμιστικά μόνο το θηλυκό. Η νοοτροπία του Σωκράτη μπορεί να απέχει από τη δική μας αντίληψη για τη σωστή χρήση των γενών, εναρμονίζεται ωστόσο με την κυρίαρχη αρχαιοελληνική αντίληψη που δίνει στους άντρες προτεραιότητα, θεωρώντας τους κατά κανόνα ακόμη και βιολογικά αρτιότερους από τις γυναίκες²⁸. Αυτή η άποψη αντλεί στήριξη στις μαρτυρίες από την αρχαία επιστήμη. Έτσι, σύμφωνα με το Ιπποκρατικό Corpus τα αρσενικά έμβρυα αναπτύσσονται γρηγορότερα από ό,τι τα θηλυκά²⁹ και προέρχονται από σπέρμα του δεξιού —και προφανώς καλύτερου— όρχεως³⁰ ο Εμπεδοκλής τοποθετεί την κήσή τους στη δεξιά μεριά της μήτρας³¹ ενώ η φυσική νόρμα στη βιολογία του Αριστοτέλη υποδεικνύεται από το ανεπτυγμένο αρσενικό μέλος του είδους —ακόμη και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες τα εμπειρικά δεδομένα αποδεικνύουν την ανωτερότητα (π.χ. μεγαλύτερη μακροβιότητα) του θηλυκού³². Πολλά έχουν γραφτεί για το πώς αυτή η αντίληψη κατά την οποία το θηλυκό φύλο αντιμετωπίζεται ως ατελής εκδοχή του αρσενικού έδωσε τη θέση της στη νεότερη διάκριση ανάμεσα στα δύο φύλα. Δεν θα ήθελα και ίσως ούτε θα μπορούσα να περάσω στις λεπτομέρειες της σχετικής συζήτησης· αυτό που έχει σημασία για το ερώτημα που μας απασχολεί εδώ είναι το ότι η διάκριση ανάμεσα στα φύλα είναι ιστορικό φαινόμενο.

28. Με βάση τις μαρτυρίες από την αρχαία ελληνική επιστήμη ο Laqueur (2003, κεφ. 1) υποστηρίζει ότι στην αρχαιότητα δεν υφίσταται διάκριση ανάμεσα σε δύο γενετήσια φύλα: το μοντέλο που επικρατεί βασίζεται σε ένα γενετήσιο φύλο. Αυτό που εμείς αντιλαμβανόμαστε ως θηλυκό είναι για τους αρχαίους η ατελής εκδοχή του αρσενικού.

29. *Περί γονής* 6.1· *Περί φύσιος παιδίου* 18· 31. Πρβλ. Lonie 1981, 190.

30. *Περί επικνήσιος* 31· πρβλ. Lloyd 1991α, 39.

31. Ορειβάσιος VS 31 A83.

32. Πρβλ. Lloyd 1991β, 428-9. Για αντίστοιχα παραδείγματα από τον Ηρόφιλο και από τον Γαληνό βλ. Laqueur 2003, 37, με παραπομπές στον von Staden 1989.

Υποστήριξα ότι οι μαρτυρίες από τη σοφιστική σκέψη που διαθέτουμε δεν πιστοποιούν κανένα ενδιαφέρον εκ μέρους των συγκεκριμένων συγγραφέων για τη σύνδεση γένους και φύλου. Όσοι όμως υποθέτουν την ύπαρξη μιας τέτοιας σύνδεσης, έχουν να αντιμετωπίσουν πέρα από τη δυσκολία της (ποσοτικής και ποιοτικής) ανεπάρκειας μαρτυριών και ένα ακόμη εμπόδιο, που αφορά τις αντιλήψεις διαφορετικών εποχών και κοινωνιών για το φύλο.

Χλόη Μπάλλα

Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Κρήτης
741 00 Ρέθυμνο
e-mail: kloni@otenet.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Baxter, T. M. S. 1992. *The Cratylus. Plato's Critique of Naming*. Leiden: Brill.
- Bett, R. 1989. The Sophists and Relativism. *Phronesis* 34: 139-169.
- Corbett, G. 1991. *Gender*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dover, K. J. 1986. *Aristophanes*. Clouds. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Dover, K. 1978. *Greek Homosexuality*. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.
- Fehling, D. 1965. Zwei Untersuchungen zur griechischen Sprachphilosophie: I. Protagoras und die ορθοέπεια. II. φύσις und θέσις. *RM* 108: 212-30 [αναδημοσιευμένο στο: C. J. Classen (επιμ.), *Sophistik*. Darmstadt, 1976, 341-347, από όπου και η παραπομπή].
- Gagarin, M. *Kata ton orthotaton logon: Correct Argument in the Sophists and Early Orators*, <<http://www.fks.uoc.gr/conferences/InterfaceOct2004>> (πρόσβαση 7/1/05).
- Gomperz, T. 1922. *Griechische Denker*, 1. Βερολίνο.
- Halperin, D. M. 1990. *One Hundred Years of Homosexuality and Other Essays on Greek Love*. Λονδίνο: Routledge.
- Jakobson, R. 1998. Η μετάφραση από τη σκοπιά της γλωσσολογίας. Στο: του ίδιου, *Δοκίμια για τη γλώσσα της λογοτεχνίας*, μτφ. Α. Μπερλής. Αθήνα: Εστία, 141-148.
- Kerferd, G. B. 1950. The First Greek Sophists. *CR* 64: 8-10.
- Kerferd, G. B. 1981. *The Sophistic Movement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lana, I. 1950. *Protagora*. Τορίνο.
- Laqueur, Th. 2003. *Κατασκευάζοντας το φύλο: Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόντ, μτφ. Π. Μαρκέτου*. Αθήνα: Πολύτροπον.
- Lee, Mi-Kyoung. 2005. *Epistemology after Protagoras: Responses to Relativism in Plato, Aristotle, and Democritus*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Lloyd, G. E. R. 1991α. Right and Left in Greek Philosophy. Στο: του ίδιου, *Methods and Problems in Greek Science*. Cambridge: Cambridge University Press, 27-48 [Αρχαία Ελληνική Επιστήμη: Μέθοδοι και προβλήματα, μτφ. Χλ. Μπάλλα. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1996, 69-93].
- Lloyd, G. E. R. 1991β. The Invention of Nature. Στο: του ίδιου, *Methods and Problems in Greek Science*. Cambridge: Cambridge University Press, 417-434 [Η επινόηση της φύσης, μτφ. Χλ. Μπάλλα. Παλίμψηστον 14/15 (1995) 77-100].
- Lonie, I. 1981. *The Hippocratic Treatises 'On Generation', 'On the Nature of the Child', 'Diseases IV'*. Βερολίνο: de Gruyter.
- Lyons, J. 1968. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Λονδίνο: Cambridge University Press.
- Most, G. 1999. The Poetics of Early Greek Philosophy. Στο: A. A. Long (επιμ.), *The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 332-362.

- Murray, G. 1946. *The Beginnings of Greek Grammar*. Στο: του ίδιου, *Greek Studies*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 171-191.
- Ράλλη, Α. 2003. Ο καθορισμός του γραμματικού γένους στα ουσιαστικά της νέας ελληνικής. Στο: Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. Ράλλη και Δ. Χειλά-Μαρκοπούλου (επιμ.), *Το γένος*. Αθήνα: Πατάκης, 57-99.
- Robins, R. H. 1979. *A Short History of Linguistics*. 2η έκδ. Λονδίνο: Longman.
- Sedley, D. 2003. *Plato's Cratylus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Σκουτερόπουλος, Ν. Μ. 1991. *Η αρχαία Σοφιστική: Τα σωζόμενα αποσπάσματα*. Αθήνα: Γνώση.
- Staden, H. von. 1989. *Herophilus: The Art of Medicine in Early Alexandria*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallace, R. H. 1998. The Sophists in Athens. Στο: D. Boedeker και K. Raaflaub (επιμ.), *Democracy, Empire, and the Arts in Fifth-Century Athens*. Cambridge: Cambridge University Press, 203-222.
- Wallace, R. H. 2005. Plato's Sophists, Intellectual History after 450, and Sokrates. Στο: L. J. Samons II (επιμ.), *The Cambridge Companion to Athens in the Age of Pericles*. Cambridge: Cambridge University Press (υπό έκδοση).

Grammar and Gender: Early Sources

CHLOE BALLA

Aristophanes *Clouds* 659f. provides us with our earliest extant evidence concerning an interest in the relation between grammatical and biological or social gender. There is no doubt that the Sophists' teaching about correct use of speech or *orthoepia* forms the background of Aristophanes' discussion. A few testimonies from Protagoras have led some scholars to suggest that the interest in the relation between grammatical and biological or social gender comes from a Sophistic source. In this paper I argue that such a relation (a) does not square with our evidence on Protagoras, who hardly had in mind any distinction between grammar and semantics; and (b) is further undermined by modern research on gender which shows that the distinction between male and female itself is a historical phenomenon.